

The Greek Review of Social Research

Vol 145 (2015)

145 B´

Coping with the crisis: challenges to migrant entrepreneurship in Athens at a time of recession and austerity

Πάνος Χατζηπροκοπίου, Γιάννης Φραγκόπουλος

doi: [10.12681/grsr.9914](https://doi.org/10.12681/grsr.9914)

Copyright © 2016, Πάνος Χατζηπροκοπίου, Γιάννης Φραγκόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Χατζηπροκοπίου Π., & Φραγκόπουλος Γ. (2016). Coping with the crisis: challenges to migrant entrepreneurship in Athens at a time of recession and austerity. *The Greek Review of Social Research*, 145, 29–59.
<https://doi.org/10.12681/grsr.9914>

Πάνος Χατζηπροκοπίου*, Γιάννης Φραγκόπουλος**

ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΙ ΜΕ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ:
ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΣΕ ΜΙΑ ΕΠΟΧΗ ΥΦΕΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΤΟΤΗΤΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του 2012-13 και διερευνά τους όρους της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας στα χρόνια της κρίσης και τους τρόπους τους οποίους αναπτύσσουν οι αυτοαπασχολούμενοι μετανάστες προκειμένου να αντεπεξέλθουν. Η μελέτη βασίζεται σε συγκριτική ανάλυση μικρών επιχειρήσεων μεταναστών και γηγενών σε τρεις γειτονίες του κέντρου της Αθήνας. Αποκαλύπτονται τρεις παράλληλες «κρίσεις» που προηγήθηκαν της σημερινής, αν και πλέον εξαρτώνται από τη συντριπτική δυναμική της. Πρώτον, η «μεταναστευτική κρίση», προϊόν του τρόπου με τον οποίο η μετανάστευση αντιμετωπίστηκε από το κράτος από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Αυτή η «κρίση» εν μέρει σχετίζεται με την «κρίση των μικρών επιχειρήσεων», βασικών εργοδοτών του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού ήδη από τη δεκαετία του 1990, και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν σε ένα διεθνοποιημένο πλαίσιο ανταγωνισμού. Και οι δύο συνδέονται επιπλέον με την «αστική κρίση» της Αθήνας, αναφορικά με τις τάσεις αστικής ανάπτυξης σε σχέση με τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές και οικονομικές γεωγραφίες στην πόλη.

Λέξεις κλειδιά: μεταναστευτική επιχειρηματικότητα, εθνοτικές οικονομίες, μικρές επιχειρήσεις, Αθήνα, κρίση

*Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, pmchatzi@plandevel.auth.gr

**Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, yfrago@plandevel.auth.gr

Στις 9 Μαΐου 2014 περίπου 400 μετανάστες, στην πλειοψηφία τους μικροεπιχειρηματίες και καταστηματάρχες, διαδήλωσαν στο κέντρο της Αθήνας κατά των επανειλημμένων παρενοχλήσεων από την αστυνομία που επηρεάζουν τις επιχειρήσεις τους. Το γεγονός μπορεί να θεωρηθεί ως η κορυφή του παγόβουνου σωρείας αντι-μεταστευτικών μέτρων των ελληνικών κυβερνήσεων αλλά και ρατσιστικών επιθέσεων, τα τελευταία χρόνια, σε μια εποχή που η πτώση της αγοράς, εν μέσω οικονομικής κρίσης, λιτότητας κι ενός συνολικά αρνητικού κοινωνικού και πολιτικού κλίματος, έχει οδηγήσει σε εντεινόμενες δυσκολίες για αυξανόμενο αριθμό μεταναστών που προσπαθούν να επιβιώσουν στην Ελλάδα. Πουθενά στη χώρα δεν είναι εντονότερη αυτή η κατάσταση από ό,τι στο κέντρο της Αθήνας, όπου οι μεταναστευτικές οικονομίες έχουν εξαπλωθεί σιωπηλά στη διάρκεια των τελευταίων 20 ετών.

Η παρούσα εργασία βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του 2012-13 και διερευνά τους όρους της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας στα χρόνια της κρίσης. Η μελέτη βασίζεται σε συγκριτική ανάλυση μικρών επιχειρήσεων μεταναστών και Ελλήνων σε τρεις γειτονίες του κέντρου της Αθήνας. Η εργασία διαρθρώνεται ως εξής: Στην πρώτη ενότητα γίνονται ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις με αφορμή την εικόνα που σχηματίζεται από τα επίσημα στοιχεία, σχετικά με την επιχειρηματικότητα των μεταναστών στη χώρα. Στη δεύτερη ενότητα τονίζονται ορισμένα ζητήματά της από τη σχετική συζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία, αναδεικνύοντας τις μακρο-ιστορικές παραμέτρους που καθόρισαν τη στροφή προς την αυτοαπασχόληση πολλών μεταπολεμικών μεταναστών στις ευρωπαϊκές, κυρίως, χώρες. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου στην Αθήνα, αναφορικά με τα τρέχοντα προβλήματα και τις πρακτικές που υιοθετούν οι αυτοαπασχολούμενοι μετανάστες προκειμένου να αντεπεξέλθουν. Τέλος, επιστρέφουμε στις αρχικές μας παρατηρήσεις, διακρίνοντας ορισμένα στοιχεία συνέχειας σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν, τα οποία πλέον όμως συνυφαίνονται με τη συτριπτική δυναμική της κρίσης που βαθαίνει.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η συνηθέστερη πηγή όπου μπορεί να ανιχνευθεί το εύρος της ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας είναι τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ). Σύμφωνα με αυτά, κατά το 3ο τρίμηνο του 2012 οι μετανάστες αποτελούσαν τουλάχιστον το 8% του συνολικού εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα, ενώ μόλις πλησίαζαν το 2,5% των αυτοαπασχολούμενων (με ή χωρίς προσωπικό). Τα δεδομένα για την τελευταία δεκαετία δεν διαφοροποιούνται σημαντικά. Δε φαίνεται, επομένως, να έχουν αλλάξει πολλά από τότε που η Cavournidis (2006, σελ. 645) επισήμαινε ότι «οι μετανάστες είναι δυσανάλογα μισθωτοί, ενώ οι Έλληνες είναι δυσανάλογα εργοδότες, σε αντίθεση με την εικόνα που παρατηρείται σε πολλές χώρες υποδοχής όπου η εθνοτική επιχειρηματικότητα είναι διαδεδομένη». Η εικόνα αυτή τεκμηριώνεται συγκριτικά από σχετικά πρόσφατη μελέτη του ΟΟΣΑ (OECD, 2011), όπου η ανάλυση των στοιχείων των ΕΕΔ σε ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και αντίστοιχων ερευνών εκτός ΕΕ, για την περίοδο 1998-2008, διαπιστώνει ότι, συνολικά, η αυτοαπασχόληση είναι ελαφρά περισσότερο διαδεδομένη μεταξύ των μεταναστών σε σχέση με τους γηγενείς, με εξαίρεση τις χώρες της Νότιας Ευρώπης.¹

Στην Ελλάδα, κατά το 3ο τρίμηνο του 2012, περίπου το ένα τρίτο του «γηγενούς» εργατικού δυναμικού (Έλληνες πολίτες) ήταν αυτοαπασχολούμενοι, σε σύγκριση με μόλις πάνω από το 10% των ξένων πολιτών. Πέρα από το γεγονός ότι η έκταση και μόνο ενός φαινομένου δεν αποτελεί προϋπόθεση για την κοινωνική έρευνα, η μελέτη της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας έχει ορισμένες ιδιαιτερότητες που ξεπερνούν τη στενά οικονομική σημασία της. Όπως υπογράμμισε η Morokvasic (1991, σελ. 408), περισσότερο από είκοσι χρό-

1. Αλλά και π.χ. την Ιρλανδία, Γερμανία και Αυστρία. Η έρευνα του ΟΟΣΑ θεωρεί ως «μετανάστες» το τμήμα του εργατικού δυναμικού που έχει γεννηθεί στο εξωτερικό (foreign born) ενώ, στον βαθμό που χρησιμοποιούμε επίσημα στοιχεία στην παρούσα εργασία, θεωρούμε «μετανάστες» τους ξένους πολίτες (foreign nationals). Αν και «χάνονται» έτσι όσοι μετανάστες έχουν λάβει ελληνική υπηκοότητα, καθώς και οι ομογενείς από χώρες της πρώην ΕΣΣΔ και την Αλβανία, θεωρούμε ότι η περιορισμένη πολιτογράφηση του αλλοδαπού πληθυσμού καθιστά την επεξεργασία των δεδομένων με βάση την υπηκοότητα σχετικά ασφαλής για τον προσδιορισμό του κυρίως όγκου του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού, ενώ επιτρέπει συγκρίσεις μεταξύ των στοιχείων της ΕΕΔ και άλλων δεδομένων.

νια πριν, οι μετανάστες επιχειρηματίες παίζουν «σημαίνοντα ρόλο» ως «ενδιάμεσοι», εφόσον «δημιουργούν θέσεις εργασίας, διακινούν σημαντικές πληροφορίες και διαδραματίζουν σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό ρόλο μέσα στις κοινότητες των μεταναστών συμβάλλοντας στην ένταξή τους στην κοινωνία συνολικά». Έτσι κι αλλιώς, ένας στους δέκα μετανάστες στην Ελλάδα φαίνεται να είναι αυτοαπασχολούμενος, ποσοστό διόλου αμελητέο.

Μια ματιά σε άλλες πηγές δεδομένων αποκαλύπτει μια δυναμική εικόνα στην εξέλιξη της ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας των μεταναστών, ακόμη και μέσα στα χρόνια της κρίσης. Π.χ. τα στοιχεία του ΟΑΕΕ καταδεικνύουν τόσο αριθμητική όσο και ποσοστιαία αύξηση των αλλοδαπών ασφαλισμένων στο ταμείο για τα έτη 2009-2012, ενώ ο αριθμός των ημεδαπών ασφαλισμένων έχει αντιστοίχως μειωθεί. Συγκεκριμένα, ο ρυθμός αύξησης των αλλοδαπών ασφαλισμένων για αυτή την τετραετία ήταν 14,7% (συν 3.336 άτομα), ενώ οι ημεδαποί ασφαλισμένοι μειώθηκαν, αντίστοιχα, κατά 7% (μείον 56.420 άτομα).²

Ακόμη εντονότερη φαίνεται να είναι η ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα των μεταναστών στην Αθήνα. Σύμφωνα με στοιχεία για τους ιδιοκτήτες (και συνιδιοκτήτες) επιχειρήσεων εγγεγραμμένων στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών (ΕΒΕΑ), παρατηρείται σαφώς ότι, κατά την πενταετία 2008-2012, ο αριθμός των αλλοδαπών μελών έχει αυξηθεί, ακόμη κι αν ο ετήσιος ρυθμός αύξησης ακολουθεί πτωτικές τάσεις (Πίνακας 1). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αριθμός των αλλοδαπών μελών υπερτριπλασιάστηκε από το 2006 (4.073). Τέλος, όπως διαπιστώνει η έρευνα του ΟΟΣΑ και τεκμηριώνουν τα προαναφερθέντα στοιχεία για την περίπτωση της Ελλάδας, η αυτοαπασχόληση αφορά περισσότερο μετανάστες από συγκεκριμένες χώρες προέλευσης. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από το μητρώο επιχειρήσεων του ΕΒΕΑ, όπου επιπρόσθετα παρατηρούνται ιδιαίτερα υψηλοί ρυθμοί αύξησης στους αριθμούς των επιχειρήσεων με ιδιοκτήτες μετανάστες από συγκεκριμένες ομάδες (κυρίως από νέα κράτη-μέλη –Βουλγαρία, Ρουμανία και Πολωνία– καθώς και Αλβανούς, Ρώσους και Πακιστανούς), ενώ σημαντική παρουσία έχουν ομάδες με σχετικά μικρό πληθυσμό (π.χ. Κινέζοι, Σύριοι).

2. ΟΑΕΕ, τα στοιχεία διατέθηκαν μετά από αίτημα, ίδια επεξεργασία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
*Αλλοδαποί, μέλη του Εμπορικού και Βιομηχανικού
 Επιμελητηρίου Αθηνών, 2008-2012*

	Ετήσιος ρυθμός μεταβολής				2012	
	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	N	%
Σύνολο Μελών	4,6	4,6	4,2	2,5	171.203	100,0
«Αλλοδαποί»	5,6	5,1	3,9	2,3	13.246	7,7 (100,0)
B. Αμερική, Ωκεανία και Ιαπωνία	3,4	1,8	0,8	1,0	884	6,7
E.E.-15 & EOX	5,8	3,1	4,9	1,3	5.333	40,3
Κύπρος	4,2	3,4	2,3	1,8	1.968	14,9
Χώρες Διεύθυνσης E.E. 2004/2007	11,1	11,3	15,8	5,2	586	4,4
Λοιπές Χώρες	5,9	8,6	2,7	3,8	4.475	33,8
<i>Αλβανία</i>	7,7	10,1	8,2	3,9	948	7,2
<i>Τουρκία</i>	4,8	3,2	4,4	3,3	413	3,1
<i>Κίνα</i>	5,1	1,9	3,0	2,5	286	2,2
<i>Συρία</i>	13,0	-9,9	2,3	1,7	179	1,4
<i>Αίγυπτος</i>	3,7	2,8	3,4	2,0	153	1,2
<i>Ρωσία</i>	9,8	10,9	13,4	4,7	133	1,0
<i>Πακιστάν</i>	8,6	10,9	10,7	4,8	130	1,0
<i>Λοιπές</i>	7,1	5,2	6,4	3,4	4.030	16,9

Πηγή: EBEA, τα στοιχεία διατέθηκαν μετά από αίτημα, ίδια επεξεργασία.

Τα επίσημα δεδομένα, επομένως, καταδεικνύουν περιορισμένη μεν, αλλά αυξανόμενη τα τελευταία χρόνια συμμετοχή των μεταναστών στην αυτοαπασχόληση και τη δημιουργία επιχειρήσεων, ιδιαίτερα στην Αθήνα. Και αυτό, λαμβάνοντας υπόψη τα προβλήματα και την περιορισμένη αξιοπιστία των επίσημων στατιστικών, ειδικά όταν συζητούμε άτυπες ή μη-καταγεγραμμένες πρακτικές και φαινόμενα που ορισμένες, τουλάχιστον, διαστάσεις τους είναι αδύνατο να μετρηθούν (βλ. Werbner, 1999). Χωρίς να λοξοδρομήσουμε, ωστόσο, από τα συμβατικά αναλυτικά πλαίσια, θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε τουλάχιστον τέσσερις ερμηνευτικές παραμέτρους στη μελέτη της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα την περίοδο της κρίσης, δηλαδή ζητήματα που θα πρέπει εκ των προτέρων να ληφθούν υπόψη σε κάθε απόπειρα αποτίμησης του φαινομένου και των βασικών του χαρακτηριστικών.

Πρώτον, εάν επιδιώκεται να κατανοηθεί η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα με συγκριτικούς όρους, και ως εκ τούτου να τοποθετηθεί στην ευρωπαϊκή και διεθνή εμπειρία, είναι ανάγκη να ληφθεί υπόψη η ιστορία της μετανάστευσης προς την Ελλάδα. Με δεδομένο το γεγονός ότι η χώρα αναδύεται σχετικά πρόσφατα ως μεταναστευτικός προορισμός, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου μετασχηματισμού σε ολόκληρη τη Νότια Ευρώπη (King, 2000), τα φαινόμενα που συνοδεύουν τη μετανάστευση βρίσκονται ακόμη σε διαδικασία σχηματοποίησης. Με λίγα λόγια, η μετανάστευση στην Ελλάδα είναι σχετικά νέο φαινόμενο, κι ακόμα νεότερες είναι οι όποιες επιχειρηματικές προσπάθειες των μεταναστών. Με βάση αυτή τη λογική, μεταξύ των σχετικά λίγων σχετικών μελετών υπάρχουν κι εκείνες που τονίζουν ότι η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα αναπτύσσεται σε συνάρτηση με τη δυναμική της εγκατάστασης και ένταξης των μεταναστών και του σχηματισμού μεταναστευτικών κοινοτήτων (π.χ. Labrianidis and Hatziprokopiou, 2010).

Δεύτερον, η διαπίστωση αυτή, μεμονωμένα, θα συνηγορούσε σε μια ερμηνεία που υπονοεί μια «χρονική υστέρηση» ανάμεσα στην Ελλάδα και τους «παραδοσιακούς» βορειοευρωπαϊκούς μεταναστευτικούς προορισμούς της μεταπολεμικής μετανάστευσης. Κάτι τέτοιο θα ήταν ωστόσο υπεραπλουστευτικό εάν δεν λαμβάνονταν υπόψη οι παραγωγικές δομές και οι διαρθρωτικοί παράγοντες της απασχόλησης των μεταναστών στην Ελλάδα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό ανταποκρίθηκε στην αυξανόμενη ζήτηση, κυρίως από μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) και νοικοκυριά, για φθηνή και ευέλικτη εργασία σε τομείς όπως οι κατασκευές, ο τουρισμός, η γεωργία, οι υπηρεσίες φροντίδας και καθαριότητας (π.χ. Cavournidis, 2006). Επομένως, είναι ακριβώς στα δυσανάλογα (σε σχέση με τους μετανάστες και συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες) υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης των Ελλήνων όπου πρέπει να αναζητηθεί μέρος της ερμηνείας για την έκταση της μισθωτής εργασίας στους μετανάστες και της περιορισμένης επιχειρηματικής τους δραστηριότητας.

Τρίτον, η ιδιαιτερότητα αυτή της ελληνικής δομής της απασχόλησης ενδέχεται να υποδεικνύει ότι (κάποια από) τα χαρακτηριστικά της επιχειρηματικότητας των μεταναστών δε διαφέρουν ριζικά από αυτά των γηγενών –π.χ. ατομικές επιχειρήσεις ή επιχειρήσεις με ελάχιστο προσωπικό, οικογενειακή εργασία και άτυπες διευθετήσεις– όπως συχνά θεωρείται ότι συμβαίνει στη Βόρεια Ευρώπη ή στο βο-

ραιοαμερικανικό πλαίσιο. Σε αυτή τη βάση, μπορεί να αμφισβητηθεί ο ίδιος ο «εθνοτικός» χαρακτήρας της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας. Οπωσδήποτε, το πρόσημο «εθνοτικό» δεν αφορά μόνο στα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων, αλλά και στην προέλευση των ιδιοκτητών τους, στις δραστηριότητες, τα προϊόντα, ή το κύριο σώμα της πελατείας τους (π.χ. Pécoud, 2012). Όμως, δεν υπάρχει αντικειμενικός λόγος βάσει του οποίου ο χαρακτηρισμός «εθνοτική» επιχείρηση να αποδίδεται σε ένα κατάστημα τροφοίμων από αραβικές χώρες και όχι σε ένα κατάστημα ιταλικών delicatessen, σε μία οικοδομική εταιρεία Αλβανών και όχι σε μια γραφιστική εταιρεία Αυστραλών, στα κινέζικα μαγαζιά ρούχων και όχι σε καταστήματα εμπορίας περσιών χαλιών. Επιστρέφοντας λοιπόν στα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά, ενώ αλλού αυτά ερμηνεύονται ως «ίδια» των επιχειρήσεων των μεταναστών (και άρα ως ριζικά διαφορετικά από τις επικρατούσες επιχειρηματικές πρακτικές), εδώ προσομοιάζουν στο (παραδοσιακό) πρότυπο της μικροεπιχειρηματικότητας των γηγενών (κι επομένως στις επικρατούσες πρακτικές).

Τέταρτον, η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα αποτελεί, σε σημαντικό βαθμό, αστικό φαινόμενο. Καταστήματα κι επιχειρήσεις μεταναστών εντοπίζονται συχνότερα και είναι περισσότερα ορατά στην Αθήνα, και όχι μόνο στον ιστορικό-εμπορικό πυρήνα της πόλης, ο οποίος, πέρα από την κεντρικότητά του, χαρακτηρίζεται και από την «προσωρινότητα και το μεταβατικό χαρακτήρα της μεταναστευτικής εμπειρίας» (Noussia and Lyons, 2009, σελ. 619). Σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, μπορεί κανείς να συναντήσει καταστήματα μεταναστών σε πολλά σημεία της πόλης, με ιδιαίτερες συγκεντρώσεις σε περιοχές όπου υπάρχει επίσης συγκέντρωση μεταναστευτικών πληθυσμών, ενίοτε συγκεκριμένων ομάδων και όπου, σε ορισμένες περιπτώσεις, έχουν έντονη κίνηση σε τοπικές συνοικιακές αγορές ή/και εγγράφονται εμφανώς ως «βιτρίνες» ετερότητας στο αστικό τοπίο συγκεκριμένων περιοχών ή δρόμων. Ακόμη κι αν η κλίμακα ή ο αντίκτυπος της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας σε εθνικό επίπεδο μπορεί λοιπόν να φαίνονται περιορισμένα, είναι σημαντικό να ληφθούν υπόψη οι τρόποι με τους οποίους αυτή εμπεδώνεται σε συγκεκριμένες γειτονίες και η σημασία της σε καθημερινά τοπικά πλαίσια και σε σχέση με τους ανθρώπους που τα κατοικούν.

Σε πρόσφατη έρευνα, ο Skandalis (2012, σελ. 114) υπέθετε ότι οι «επιχειρήσεις των μεταναστών έχουν επηρεαστεί περισσότερο αρνητικά από την οικονομική κρίση στην Ελλάδα από ό,τι εκείνες που

ανήκουν σε Έλληνες», καταλήγοντας ότι «παρά το ελπιδοφόρο ξεκίνημά της, η επιχειρηματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα αντιμετωπίζει ένα αβέβαιο μέλλον». Οι τρέχουσες συνθήκες και οι πολιτικές λιτότητας που συνταράσσουν την ελληνική οικονομία και κοινωνία από το 2008-2009 διαμορφώνουν το βασικό ερώτημα που απασχολεί την παρούσα εργασία: πώς επιδρά η κρίση στην επιχειρηματικότητα των μεταναστών; Το ερώτημα αυτό δεν αφορά μόνο στην κρίση ως πλαίσιο, όσο κι αν αυτή μετασχηματίζει ριζικά τις οικονομικές συνθήκες και το περιβάλλον της αγοράς όπου αναπτύχθηκε η επιχειρηματική δραστηριότητα των μεταναστών τις τελευταίες δύο δεκαετίες, π.χ. εγκαθιδρύοντας ένα ασφυκτικό πλαίσιο για την επιβίωση πολλών ΜΜΕ. Ούτε αφορά απλά στην κρίση ως συγκυρία, ακόμη και αν έγινε πρόσχημα για αυστηρότερες μεταναστευτικές πολιτικές και παρασκήνιο μιας ξενοφοβικής ή και απροκάλυπτα ρατσιστικής ρητορικής για τη μετανάστευση και τους μετανάστες, όπου η οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με την επιχειρηματικότητα των μεταναστών προσκρούει σε στερεότυπα για την παραοικονομία ή την υποβάθμιση του αστικού χώρου. Παρά τη ρήξη που η κρίση σηματοδοτεί σε σχέση με την ελληνική οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική συνολικά, θα μπορούσαμε να δούμε την κρίση επίσης ως διαδικασία, διακρίνοντας τα στοιχεία της συνέχειας, τουλάχιστον σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν. Σε αυτή τη λογική κινείται η επόμενη ενότητα, όπου εξετάζονται (βιβλιογραφικά) οι ιστορικές καταβολές της επέκτασης της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1970 κι έπειτα, προσδιορίζοντας και το διεθνές συγκριτικό πλαίσιο της μελέτης.

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Η διεθνής βιβλιογραφία για τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα είναι πλούσια και ιδιαίτερα ετερογενής: στις αρχές της περασμένης δεκαετίας είχαν καταγραφεί πάνω από 1.700 σχετικές δημοσιεύσεις (Kloosterman and Rath, 2003, σελ. 3). Τα επιστημονικά αντικείμενα ποικίλλουν (κοινωνιολογία, ανθρωπολογία, ανθρωπογεωγραφία, οικονομικά), όπως ποικίλλουν, αντίστοιχα, οι προσεγγίσεις, οι μέθοδοι ανάλυσης και τα ζητήματα όπου επικεντρώνεται το ενδιαφέρον: από τους κλάδους δραστηριοποίησης και τα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων των μεταναστών στους ανθρώπινους ή οικονομικούς πόρους

όπου βασίζονται και τα εθνοτικά ή άλλα (πελατειακά ή επιχειρηματικά) δίκτυα που ενεργοποιούν, από τον ρόλο της «εθνότητας» ως οικονομικό πλεονέκτημα έως την επέκταση των δραστηριοτήτων τους πέρα από τα όρια της «εθνοτικής» κοινότητας, και από τη βιωσιμότητα μέχρι την επιχειρηματική επιτυχία. Η «τέχνη» που ενδεχομένως μεταφέρεται από τις χώρες προέλευσης, η «κουλτούρα» που ενίοτε μετατρέπεται σε εμπορεύσιμη κατηγορία, οι στρατηγικές προσαρμογής στις νέες συνθήκες, οι «προστατευμένες αγορές» που συγκροτούν οι μεταναστευτικές κοινότητες, η εμπειρία της μισθωτής απασχόλησης που ενίοτε αξιοποιείται, η επιλογή της αυτοαπασχόλησης ως λύση ανάγκης ή πρακτική οικονομικής αυτονομίας έχουν, κατά περίπτωση, αναφερθεί ως προσδιοριστικοί παράγοντες του φαινομένου.

Η ετερογένεια αυτή προκύπτει εν μέρει από το γεγονός ότι η σχετική βιβλιογραφία είναι σχεδόν κατεξοχήν εμπειρική. Απόπειρες θεωρητικής επεξεργασίας έχουν κατά καιρούς ταξινομήσει τις διάφορες προσεγγίσεις ανάλογα με το αν εστιάζουν στην πλευρά της προσφοράς ή σε αυτήν της ζήτησης, ή με τον αν δίνουν έμφαση σε «ατομικούς», «δομικούς», ή «πολιτισμικούς» παράγοντες.³ Οι βασικότερες θεωρητικές προσπάθειες θα συμπεριελάμβαναν οπωσδήποτε τη θεωρία των «μειονοτήτων μεσαζόντων» (Bonacich, 1973), την υπόθεση της οικονομίας των εθνοτικών «θυλάκων» (Portes and Wilson, 1980), το «μοντέλο της αλληλεπίδρασης» μεταξύ χαρακτηριστικών των μεταναστευτικών ομάδων, επιχειρηματικών στρατηγικών και δομών ευκαιριών (Waldinger et al., 1999), ή την προσέγγιση των «εθνοτικών οικονομιών» (Light and Gold, 2000).⁴ Οι θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις εμπνέουν αρκετές από τις πρόσφατες ελληνικές μελέτες, όπου είτε αναζητάται το κατάλληλο ερμηνευτικό σχήμα, είτε επιχειρούνται διάφορες τυπολογίες προκειμένου να περιγραφεί η πολυπλοκότητα και ποικιλομορφία της επιχειρηματικότητας των μεταναστών στην Ελλάδα.⁵ Η προσπάθειά μας, ωστόσο, να κατανο-

3. Για σχετικά πρόσφατες βιβλιογραφικές επισκοπήσεις, βλ. Barret et al. (1996)· Kloosterman and Rath (2003)· Volery (2007)· Nestorowicz (2011)· Pécoud (2012).

4. Οι «εθνοτικοί θύλακες» (ethnic enclaves) έχουν αποδοθεί στα ελληνικά ως «εθνοτικές νησίδες», ενώ οι όροι «μεικτή εμπέδωση» (mixed embeddedness) και «αποκλεισμένη κινητικότητα» (blocked mobility), που αναφέρονται πιο κάτω, έχουν επίσης μεταφραστεί ως «μεικτή έδραση» και «ανακοπέισα κοινωνική κινητικότητα» (βλ. Μαυρομάτης, 2008).

5. Βλ. Piperopoulos and Ikonomu (2007)· Λιανός και Ψειρίδου (2008)· Μαυρομάτης (2008)· Halkias et al. (2009)· Labrianidis and Hatziprokopiou (2010)· Piperopoulos (2010)· Liargovas and Skandalis (2012)· Skandalis (2012).

ήσουμε την περίπτωση της Ελλάδας σε μια συγκριτική προοπτική, μας οδήγησε σε μια κριτική ανάγνωση της σχετικής συζήτησης στη βιβλιογραφία. Αντιλαμβανόμενοι την κρίση ως *διαδικασία*, προσεγγίζουμε την επιχειρηματικότητα των μεταναστών ως *ιστορικό φαινόμενο*, αναγνωρίζοντας όχι απλά την *ιστορικότητά* της, αλλά και τη *δυναμική* της και πώς αυτή εμπλέκεται με ευρύτερες διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής.

Πληθώρα σχετικών μελετών προέρχονται από την αμερικανική εμπειρία. Όπως υπενθυμίζει ο Volery (2007), η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα εντοπίζεται στις ΗΠΑ ήδη από τον 19ο αιώνα και η πρώιμη επιστημονική έρευνα ανατρέχει στη συμβολή της σχολής του Σικάγου. Πρόκειται όμως για ιδιαίτερη περίπτωση, που χαρακτηρίζεται από διαδοχικά κύματα μετανάστευσης, χαλαρά ρυθμισμένες αγορές κι ένα οικονομικό περιβάλλον που γενικά ευνοοεί την επιχειρηματική δραστηριότητα: οι επιχειρηματικές προσπάθειες των μεταναστών αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου πλαισίου κοινωνικής κινητικότητας, όπου τα άτομα αναζητούν ευκαιρίες και την εκπλήρωση του «αμερικανικού ονείρου» (Morokvasic, 1991· Pecoud, 2005). Σε αυτή τη βάση, οι Ολλανδοί Kloosterman and Rath (2001) προώθησαν τη θεωρία της λεγόμενης «μεικτής εμπέδωσης» επικρίνοντας τις επικρατέστερες αμερικάνικες προσεγγίσεις για την περιορισμένη σημασία που αποδίδουν στο θεσμικό πλαίσιο. Παρατήρησαν ότι το κράτος πρόνοιας και οι πολιτικές ρύθμισης της αγοράς στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης έχουν διαφοροποιημένα αποτελέσματα αναφορικά με το εύρος, τη δομή και το χαρακτήρα της επιχειρηματικής συμπεριφοράς των μεταναστών. Καθώς τονίζει ο Pecoud (2005), θα ήταν σφάλμα να υιοθετηθούν άκριτα θεωρίες που διαμορφώθηκαν στις ΗΠΑ προκειμένου να κατανοηθεί το φαινόμενο αλλού.

Παρότι η επιχειρηματικότητα των μεταναστών ήταν παρούσα στην Ευρώπη, παρέμεινε μάλλον περιθωριακό φαινόμενο και δεν έγινε ζήτημα δημόσιας συζήτησης ή πεδίο επιστημονικής μελέτης πριν τη δεκαετία του 1980 (Barret et al, 1996· Kloosterman and Rath, 2003· Volery, 2007). Οι Kloosterman και Rath (2002) ερμηνεύουν την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας των μεταναστών στην Ευρώπη στο πλαίσιο της «μεταφορντικής» / «μεταβιομηχανικής» μετάβασης. Οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970, και οι διαδικασίες οικονομικής αναδιάρθρωσης που εξαπολύθηκαν οδηγώντας σταδιακά προς ένα νέο καθεστώς ευέλικτης συσσώρευσης, συμπεριέλαβαν ένα τεράστιο κύμα αποβιομηχάνισης στις οικονομίες του ύστε-

ρου καπιταλισμού και, κατά συνέπεια, ραγδαία αύξηση της ανεργίας. Οι κλάδοι που υπέφεραν περισσότερο ήταν αυτοί του πυρήνα της «φορντικής» βιομηχανίας, της μεταποίησης και των υποδομών, οι οποίοι υπήρξαν οι βασικοί τομείς απασχόλησης μεταναστών στη μεταπολεμική περίοδο. Επομένως, παράλληλα με την «ωρίμανση» του μεταναστευτικού φαινομένου και τη συγκρότηση εθνοτικών κοινοτήτων, π.χ. μέσω οικογενειακής επανένωσης και την είσοδο στο προσκήνιο της «δεύτερης γενιάς», η αύξηση της ανεργίας και ο περιορισμός θέσεων εργασίας στους «παραδοσιακούς» βιομηχανικούς κλάδους υπήρξαν βασικοί ιστορικοί παράγοντες που εξηγούν την επέκταση της αυτοαπασχόλησης και της μικρής επιχειρηματικής δραστηριότητας μεταξύ των μεταναστών της μεταπολεμικής περιόδου στην Ευρώπη (Volery, 2007).

Επιπλέον, η οικονομική αναδιάρθρωση και η μετάβαση από τον φορντισμό συμπεριέλαβαν μια συνολικότερη μετατόπιση στην απασχόληση, από μεγάλες εταιρείες κι εργοστάσια σε μικρές ή μεσαίες επιχειρήσεις και στον δημόσιο τομέα, με παράλληλη αύξηση της αυτο-απασχόλησης (Baycant-Levent and Nijkamp, 2009). Η αναβίωση αυτή των μικρών επιχειρήσεων και της αυτοαπασχόλησης δημιούργησε έτσι ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την, σχετικά μαζική, μετατόπιση μεταναστών προς την ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα, η οποία σε ορισμένες χώρες ενισχύθηκε από μέτρα δημιουργίας κινήτρων (π.χ. στη Βρετανία της Thatcher, βλ. Pécoud, 2005, σελ. 382). Επιπρόσθετα, η έκταση των άτυπων οικονομικών διευθετήσεων που παρατηρείται στις επιχειρήσεις των μεταναστών, δεν αποδίδεται βεβαίως σε κάποια προδιάθεση, αλλά συνδέεται με πρακτικές οικονομικής επιβίωσης και γίνεται κατανοητή μέσα στο συνολικότερο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης (π.χ. Mingione, 1999· Kloosterman και Rath, 2002).

Τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι συνθήκες οικονομικής κρίσης και αναδιάρθρωσης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στο παρελθόν αναφορικά με τη μαζική μετατόπιση της μεταναστευτικής εργασίας προς την αυτοαπασχόληση και τη μικροεπιχειρηματικότητα. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί μέρος μονάχα μιας ικανοποιητικής ερμηνείας και έχει όλα τα μειονεκτήματα μιας δομικής «μάκρο» οπτικής που εστιάζει κυρίως στην πλευρά της ζήτησης και, πιο συγκεκριμένα, στις γενικές αιτίες που καθόρισαν τη μειονεκτική θέση των μεταναστών στην αγορά εργασίας – κατά την υπόθεση της αυτοαπασχόλησης ως λύση ανάγκης λόγω «αποκλεισμένης κινητικότητας».

Ως τέτοια, η διαπίστωση αυτή παρακάμπτει συγκεκριμένες, εθνικές και τοπικές, πολιτικο-θεσμικές και χωρο-κοινωνικές ιδιαιτερότητες, ενώ αγνοεί τον ρόλο της ανθρώπινης δράσης (agency), ατομικές ή συλλογικές στρατηγικές, καθημερινές πρακτικές και σχέσεις μεταξύ μεταναστών-γγενών σε εντοπισμένα πλαίσια. Είναι, ωστόσο, κρίσιμη αναφορικά με την τρέχουσα ελληνική πραγματικότητα. Στο γύρισμα της χιλιετίας, βέβαια, η μετανάστευση στην Ευρώπη χαρακτηρίζεται ως «μεταφορντική» (Pugliese, 1993), με αναφορά κυρίως στις διαφοροποιήσεις στην απασχόληση των μεταναστών: από τους «παραδοσιακούς» βιομηχανικούς κλάδους στις υπηρεσίες, συχνά στη δευτερογενή αγορά εργασίας και όχι σπάνια στην άτυπη οικονομία. Τέτοια χαρακτηριστικά, ωστόσο, αποτελούν διαθρωτικά στοιχεία των νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών (Mingione, 1995) και καθόρισαν σημαντικά την ένταξη των μεταναστών και στην ελληνική αγορά εργασίας (Βαΐου και Χατζημηγάλης, 1997· Cavouridis, 2006). Λόγω των διαφορετικών δομών της παραγωγής και της απασχόλησης στις σημερινές ευρωπαϊκές οικονομίες, τις διαφορετικές αιτίες της κρίσης στην Ευρωζώνη, καθώς και ελληνικές ιδιαιτερότητες, τίθεται φυσικά το ερώτημα: κατά πόσον είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε μια παρόμοια στροφή στην ελληνική περίπτωση; Αυτό είναι ένα επιπλέον ζήτημα που εμπνέει την παρούσα εργασία, στο οποίο δεν είμαστε σε θέση να δώσουμε απαντήσεις, αλλά επιχειρούμε να διερευνήσουμε εμπειρικά σε ορισμένες διαστάσεις του.

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Η μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Παρατηρητήριο (Hellenic Observatory) του LSE (Βρετανία) και βασίστηκε σε δευτερογενή δεδομένα και επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την άνοιξη του 2012 ως την άνοιξη του 2013. Συνδυάστηκαν ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι, προκειμένου να διερευνηθούν βασικά χαρακτηριστικά της επιχειρηματικότητας των μεταναστών σε τρεις γειτονικές περιμετρικές του κέντρου της Αθήνας: Μεταξουργείο, Κυψέλη, Αμπελόκηποι. Θεωρήσαμε ότι το εμπορικό-ιστορικό κέντρο έχει ιδιαιτερότητες, τις οποίες θα θέλαμε να αποφύγουμε, τόσο αναφορικά με τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα (Μαυρομάτης, 2008· van Heelsum, 2010) όσο και γενικότερα (Μαλούτας κ.ά., 2013). Επιλέξαμε να εστιάσουμε σε γειτονίες, ως ανοικτές κοινωνικο-χωρικές κα-

τηγορίες (π.χ. Βαΐου κ.ά., 2007· Massey, 2005), αντί σε συγκεκριμένες ομάδες μεταναστών, εξετάζοντας επιχειρήσεις και καταστήματα στο επίπεδο του δρόμου σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης μέσα από εθνογραφική παρατήρηση, συνεντεύξεις και ερωτηματολόγια.

Τα ερωτηματολόγια απευθύνθηκαν και σε γειτονικές επιχειρήσεις Ελλήνων, προκειμένου να αποφύγουμε συνήθη σφάλματα της μονομερούς θεώρησης του «Άλλου» (ουσιοκρατική αντίληψη, εξωτισμός, κ.λπ.), και να κατανοήσουμε συγκριτικά το ευρύτερο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που σχετίζονται με την ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα των μεταναστών σε τοπικό επίπεδο. Τα ερωτηματολόγια ήταν λιτά σχεδιασμένα στοχεύοντας σε εύληπτες πληροφορίες γύρω από τέσσερις άξονες: το προφίλ των ιδιοκτητών, τα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων, τα ζητήματα του χώρου και της γειτονιάς και τις προκλήσεις της κρίσης. Συγκεντρώθηκαν 128 ερωτηματολόγια, 63 σε μετανάστες και 65 σε γηγενείς, σχεδόν ισάριθμα στις τρεις συνοικίες. Παράλληλα, διεξήχθησαν 15 συνεντεύξεις με μετανάστες επιχειρηματίες, πέντε σε κάθε γειτονιά, ενώ είχαν προηγηθεί άλλες πέντε με «προνομαχούς συνομιλητές» με κάποιο ρόλο στις κοινότητές τους.⁶ Οι τελευταίες, σε συνδυασμό με την εθνογραφική παρατήρηση, στόχευαν σε μια πρώτη «χαρτογράφηση» του πεδίου, προκειμένου να προσδιοριστούν αρχικές κατευθύνσεις για τον σχεδιασμό και τη διεξαγωγή των επόμενων βημάτων της επιτόπιας έρευνας. Οι συνεντεύξεις με μετανάστες επιχειρηματίες, από την άλλη, εστίασαν στους ίδιους άξονες με τα ερωτηματολόγια, δίνοντας όμως έμφαση στις λεπτομέρειες, αναφορικά με τις εμπειρίες, τις πρακτικές και τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων. Εδώ στεκόμαστε κυρίως στα ζητή-

6. Οι «προνομαχοί συνομιλητές» μας ήταν οι εξής: (1) Εισαγωγέας αυθεντικών χειροποίητων περσιικών χαλιών, στην Ελλάδα από το 1979 και παντρεμένος με Ελληνίδα, το κατάστημα του οποίου σε κεντρική λεωφόρο ενίοτε λειτουργεί και ως «κέντρο πληροφόρησης» για νεοαφιχθέντες πρόσφυγες από το Ιράν· (2) Επιχειρηματίας που δραστηριοποιείται στις εισαγωγές κατεψυγμένων ψαριών-θαλασσινών από την Αίγυπτο, διαμένει στην Ελλάδα 43 χρόνια και είναι παντρεμένος με Ελληνίδα, που ηγείται μουσουλμανικού θρησκευτικού σωματίου· (3) Αρχισυντάκτρια κινέζικης κοινοτικής εφημερίδας που εκδίδεται στην Αθήνα, στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και παντρεμένη με Έλληνα· (4) Ιδιοκτήτης καταστήματος εμπορίας και επισκευών ηλεκτρονικών υπολογιστών και περιφερειακών, με αναγνωρισμένο καθεστώς πρόσφυγα και σπουδές σε ΤΕΙ ηλεκτρονικής στην Ελλάδα, που συνδιευθύνει σύλλογο πρόσφύγων από το Αφγανιστάν· (5) Κενυατικής καταγωγής Έλληνας πολίτης, εργαζόμενος σε ιδιωτική κλινική, με έντονη ακτιβιστική δράση σε ΜΚΟ που προωθεί τα ζητήματα των μεταναστών δεύτερης γενιάς.

ματα της κρίσης, βασισμένοι στα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου, τα οποία εμπλουτίζονται με τις αφηγήσεις των μεταναστών, από τους οποίους πήραμε συνέντευξη.

Ο Πίνακας 2 συνοψίζει το δημογραφικό και εκπαιδευτικό-επαγγελματικό προφίλ των ερωτηθέντων. Και οι δύο ομάδες του δείγματος αποτελούνται από ίσο αριθμό ανδρών (47), ενώ ο αριθμός των γυναικών ήταν σημαντικά μικρότερος (16 και 18 μεταξύ μεταναστών και γηγενών, αντίστοιχα). Οι μετανάστες επιχειρηματίες είναι κατά μέσο όρο νεότεροι από τους Έλληνες –αντανακλώντας τόσο την ηλικιακή σύνθεση του γηγενούς και μεταναστευτικού πληθυσμού, όσο και τα περισσότερα εγκαθιδρυμένα πρότυπα των ελληνικών επιχειρήσεων και των ιδιοκτητών τους. Οι τελευταίοι, είτε έχουν γεννηθεί στην Αθήνα (53,8%), είτε είναι εγκατεστημένοι εκεί από δεκαετίες. Αντίθετα, σχεδόν τα δύο τρίτα των μεταναστών εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1990, ενώ, σημαντικό ποσοστό μετά το 2000: η μέση διάρκεια παραμονής τους στην Ελλάδα είναι περίπου 14,2 χρόνια. Η πλειοψηφία και των δύο ομάδων είναι οικογενειάρχες με παιδιά, γεγονός που σχετίζεται με τον οικογενειακό χαρακτήρα των επιχειρήσεων, τόσο ως μέσο απόκτησης εισοδήματος για την οικογένεια, όσο και ως συλλογικά εγχειρήματα που βασίζονται στην οικογενειακή εργασία. Οι μετανάστες επιχειρηματίες τείνουν να έχουν καλύτερη εκπαίδευση από τους γηγενείς, υποδεικνύοντας τη σημασία του ανθρώπινου κεφαλαίου στην περίπτωση της αυτοαπασχόλησης και επιχειρηματικότητας των μεταναστών κι επιβεβαιώνοντας τα αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών (π.χ. Λιανός και Ψειρίδου, 2008). Ωστόσο, μεταξύ όσων δήλωσαν το περιεχόμενο των σπουδών τους, φαίνεται ότι οι Έλληνες εμπλέκονται περισσότερο σε δραστηριότητες που σχετίζονται με την εκπαίδευσή τους, γεγονός που υποδηλώνει ότι η υποβάθμιση των επαγγελματικών προσόντων που είναι συνήθης στη μισθωτή εργασία των μεταναστών παρατηρείται και στις επιχειρηματικές τους προσπάθειες (αν και δύο στους πέντε αξιοποιούν προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία σε παρόμοια εργασία).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Προφίλ ιδιοκτητών

	Μετανάστες	Γηγενείς
ΦΥΛΟ		
Άνδρες	74,6	72,3
Γυναίκες	25,4	27,7
ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΟΜΑΔΑ		
21-30	8,8	5,4
31-40	38,6	32,1
41-50	36,8	28,6
51-60	15,8	17,9
>60	0,0	16,1
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ		
άγαμος/η	14,3	26,2
παντρεμένος/η με Έλληνα (για τους μετανάστες)	6,3	-
παντρεμένος/η με ομοεθνή	58,7	66,2
παντρεμένος/η με μετανάστη (άλλης εθνικότητας)	6,3	3
διαζευγμένος/η- χήρος/α/	14,3	6,2
έχουν παιδιά	73,0	64,6
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ		
Δημοτικό	5	11,3
Γυμνάσιο	8,3	9,7
Λύκειο (γενικό)	38,3	38,7
Λύκειο (τεχνικό/επαγγελματικό)	5	11,3
τεχνική/επαγγελματική μεταλυκειακή εκπαίδευση	11,7	12,9
ΑΕΙ/ΤΕΙ	31,7	16,1
Σχέση σπουδών με επιχειρηματική δραστηριότητα	7,9	24,6
ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ		
μισθωτός, σε ίδια ή παρόμοια δραστηριότητα	21,7	21,0
μισθωτός, σε διαφορετική δραστηριότητα	38,3	21,0
δική του επιχείρηση, σε ίδια ή παρόμοια δραστηριότητα	20,0	27,4
δική του επιχείρηση, σε διαφορετική δραστηριότητα	11,7	12,9
μαθητής ή φοιτητής	6,7	12,9
άνεργος	1,7	4,8
ΣΥΝΟΛΟ (N)	63	65

Οι ερωτηθέντες μετανάστες προέρχονται από 20 χώρες, με κυριότερες την Αίγυπτο, την Αλβανία και το Πακιστάν. Ως προς αυτό, δεν επιβεβαιώνεται κάποια γενική εικόνα, αν και σε κάποιο βαθμό αντανακλώνται τοπικές συγκεντρώσεις καταστημάτων ή κατοικίας στις γειτονιές της μελέτης (Κινέζοι στο Μεταξουργείο, Αφρικανοί στην Κυψέλη, Φιλιππινέζοι στους Αμπελόκηπους). Μεταξύ του 80% που έδωσαν λεπτομέρειες για το νομικό καθεστώς της διαμονής τους στην Ελλάδα, σημαντικό μέρος αποτελούν όσοι διαθέτουν ελληνική ή κοινοτική ιθαγένεια, ή είναι κάτοχοι άδειας παραμονής δεκαετούς διάρκειας ή αορίστου χρόνου (από 28%).⁷ Η πλειοψηφία, επομένως, υπόκειται σε σχετικά σταθερό και ασφαλές καθεστώς, γεγονός που υποδηλώνει ότι η επιχειρηματικότητα των μεταναστών συνδέεται επίσης με το καθεστώς διαμονής τους (βλ. Hatziprokopiou and Frangopoulos, 2013).

Σε ό,τι αφορά τις επιχειρήσεις της μελέτης, ο Πίνακας 3 παρουσιάζει ορισμένα βασικά τους χαρακτηριστικά. Στη συντριπτική πλειονότητα πρόκειται για ατομικές επιχειρήσεις (93,7% για τους μετανάστες, 87,7% για τους γηγενείς), οι περισσότερες χωρίς (επίσημα απασχολούμενο) προσωπικό (52,4% και 72,3%, αντίστοιχα). Οι επιχειρήσεις των μεταναστών έχουν μέση διάρκεια λειτουργίας περίπου 5,7 χρόνια, σημαντικά χαμηλότερη από των γηγενών (14,2 χρόνια). Η πλειονότητα των πρώτων δραστηριοποιούνται από το 2000 κι έπειτα, μία στις τέσσερις από το 2010, ενώ πάνω από το ένα τέταρτο των ελληνικών επιχειρήσεων ξεκίνησαν τις δεκαετίες 1970-1980 και μόλις 12,7% συστάθηκε μετά το 2009. Και οι δύο ομάδες θεωρούν (σε ποσοστό περίπου 80%) ότι λειτουργούν σε ένα μάλλον κορεσμένο τοπικό περιβάλλον με υψηλό ανταγωνισμό μεταξύ πολλών ομοειδών επιχειρήσεων. Ωστόσο, όταν οι ιδιοκτήτες ερωτήθηκαν σχετικά με τους λόγους για τους οποίους οι ίδιοι εκτιμούν ότι τους προτιμούν οι πελάτες τους, τόνισαν την τοπική βάση της πελατείας τους καθώς και τις προσωπικές σχέσεις και τους κοινωνικούς δεσμούς με αρκετούς από τους πελάτες τους. Και οι δύο ομάδες αναφέρθηκαν, επίσης, στο είδος των προϊόντων τους: για τους μετανάστες αυτό

7. Μόλις τρεις ήταν κάτοχοι άδειας παραμονής για την άσκηση ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας, και μόνο άλλοι τέσσερις είχαν υποβάλει σχετική αίτηση: η περιορισμένη χρήση αυτού του ειδικού τύπου άδειας σχετίζεται με τις γραφειοκρατικές της περιπλοκές που την καθιστούν μη προτιμητέα (Hatziprokopiou and Frangopoulos, 2013).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Προφίλ επιχειρήσεων

	Μετανάστες Γηγενείς	
ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ		
δεκαετία 1970	0,0	9,2
δεκαετία 1980	0,0	16,9
δεκαετία 1990	3,2	20,0
2000-2004	25,4	13,8
2005-2009	46,0	24,6
2010-2013	23,8	12,3
δ.α.	1,6	3,1
ΚΥΡΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ		
		0,0
κομμωτήρια, καλλυντικά & προϊόντα ομορφιάς	7,9	10,8
υπηρεσίες και είδη συντήρησης & επισκευής κατοικίας	1,6	10,8
υπηρεσίες Internet & τηλεφωνίας	17,5	0,0
εμπορία τροφίμων	22,2	15,4
ψιλικατζίδικα	1,6	6,2
καφέ, ταχυφαγεία, εστιατόρια	6,3	13,8
εμπορία ενδυμάτων	15,9	15,4
ραφτάδικα & επιδιορθώσεις ρούχων	4,8	4,6
είδη δώρων & διακόσμησης	3,2	3,1
έπιπλα & εξοπλισμός νοικοκυριού	4,8	6,2
άλλο	1,6	13,8
ποσοστό που ασκεί και δευτερεύουσα δραστηριότητα	25,4	3,1
ΛΟΓΟΙ ΠΡΟΤΙΜΗΣΗΣ ΠΕΛΑΤΩΝ (ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ)		
φθηνά προϊόντα/υπηρεσίες	49,2	38,5
εξειδικευμένα ή ποιοτικά προϊόντα/υπηρεσίες	46,0	44,6
πολλοί πελάτες είναι φίλοι/γνωστοί ή η επιχείρηση είναι σημείο συνάντησης	27,0	35,4
οι περισσότεροι πελάτες κατοικούν στη γειτονιά	47,6	44,6
ευέλικτο ωράριο	46,0	15,4
άλλο	14,3	27,7
ΣΥΝΟΛΟ (N)	63	65

αφορά κυρίως στα εξειδικευμένα «εθνοτικά» προϊόντα που εμπορεύονται, ενώ οι Έλληνες αναφέρθηκαν στην ποιότητα. Αν και οι μειωμένες τιμές υπογραμμίστηκαν και από τις δύο ομάδες, οι μετανάστες τόνισαν ιδιαίτερα της φθηνές τιμές τους ως βασικό λόγο για την προσέλκυση μεταναστών αλλά και γηγενών πελατών. Η πιο σημαντική διαφοροποίηση αφορά στα ευέλικτα ωράρια εργασίας των επιχειρήσεων των μεταναστών, που μένουν ανοικτές συχνά ως αργά το βράδυ ή και τα Σαββατοκύριακα, κάτι για το οποίο διαμαρτυρήθηκαν ορισμένοι γηγενείς, χαρακτηρίζοντας τέτοιες πρακτικές ως αθέμιτο ανταγωνισμό και αποδίδοντας ευθύνες στο κράτος για ελλειμματικές διαδικασίες διοικητικών ελέγχων.

Στις περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις πρόκειται για εμπορικά καταστήματα, ενώ συχνά η παροχή υπηρεσιών συνοδεύεται από την εμπορία συναφών προϊόντων. Κυριαρχούν τα μικρής κλίμακας τοπικά καταστήματα λιανικής (ψιλικά, καφετέριες και εστιατόρια, κομμωτήρια και υπηρεσίες καλλωπισμού, κ.λπ). Στην περίπτωση των μεταναστών, ο τοπικός χαρακτήρας των δραστηριοτήτων τους συχνά σχετίζεται με τον «εθνοτικό», με την έννοια ότι τα προϊόντα ή οι υπηρεσίες τους απευθύνονται κυρίως στη μεταναστευτική πελατεία της περιοχής όπου δραστηριοποιούνται: αυτό μπορεί να ποικίλλει από π.χ. καταστήματα τροφίμων από τις χώρες προέλευσης, μέχρι εξειδικευμένες υπηρεσίες, όπως π.χ. υπηρεσίες διαδικτύου και τηλεφωνίας (δραστηριότητα που συναντήσαμε αποκλειστικά σε μετανάστες).⁸ Από την άλλη, «παραδοσιακές» δραστηριότητες μικρής κλίμακας σε τοπικό επίπεδο, όπως π.χ. εμπορία επίπλων και οικιακού εξοπλισμού, ή είδη συντήρησης κατοικίας και συναφείς υπηρεσίες (ηλεκτρολογικό υλικό, υδραυλικά, χρώματα, κ.λπ.), αν και δεν απουσιάζουν μεταξύ των μεταναστών, είναι περισσότερο συνήθεις στους γηγενείς. Με εξαίρεση τα (ελάχιστα στο δείγμα μας) καταστήματα Κινέζων στο Μεταξουργείο, η εμπορία ετοιμών ενδυμάτων αφορούσε περισσότερο στους Έλληνες. Τέλος, η κατηγορία «άλλο»

8. Οποσδήποτε, κάθε ξεχωριστή δραστηριότητα, ακόμη και σε τοπικό επίπεδο, θα μπορούσε να γίνει καθεαυτή αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης, με πολύ ενδιαφέρουσες διαστάσεις, όσον αφορά τα κίνητρα, τις διαδρομές και τις επιχειρηματικές πρακτικές των μεταναστών, το πεδίο του ανταγωνισμού, τα δίκτυα εργασίας, προμηθειών και πελατείας τους, τις διαπολιτισμικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ αυτών των κατηγοριών, τις αναπαραστάσεις και τη μυθολογία τους: βλ. π.χ. Petronoti, 2010 και 2012 για τις αφρικανές κομμωτρίες στην Κυψέλη· Πολύζου, 2011 και 2014 για τα κινέζικα καταστήματα χονδρικής ενδυμάτων στο Μεταξουργείο.

περιλαμβάνει ποικιλία υπηρεσιών μεταξύ των γηγενών, ενώ για τους μετανάστες αφορά κυρίως υπηρεσίες μεταφοράς χρημάτων, εμπορία αξεσουάρ κινητής τηλεφωνίας, κ.ο.κ.

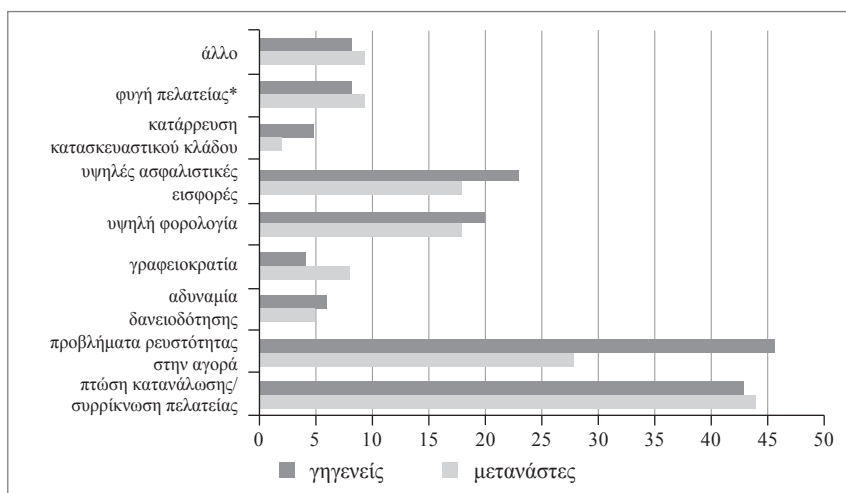
Σε απάντηση στην ερώτησή μας σχετικά με την απόδοση της επιχείρησης από το 2008, η συντριπτική πλειονότητα εύλογα έκανε λόγο για μία όλο και δυσκολότερη κατάσταση. Αξίζει να σημειωθεί ότι περισσότερο από το ήμισυ (52,3%) των γηγενών χαρακτήρισε τις συνθήκες ως εξαιρετικά δυσμενείς, με σημαντική πτώση του τζίρου τους, κάτι που υπογραμμίστηκε από το ένα τρίτο των μεταναστών. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι μικροεπιχειρήσεις των γηγενών πράγματι υποφέρουν περισσότερο από την κρίση, αλλά μάλλον ότι έχουν χάσει πολύ μεγαλύτερο μερίδιο της προηγούμενης κερδοφορίας τους, ενώ αυτές των μεταναστών βρίσκονταν συχνά στα όρια της επιβίωσης και, επομένως, οι πρόσφατες απώλειές τους ήταν αναλογικά μικρότερες (οπωσδήποτε συνυπολογίζοντας τη σχετικά πρόσφατη λειτουργία αρκετών από αυτές).

Το Σχήμα 1 συνοψίζει τα βασικά προβλήματα και τις δυσκολίες που οι ερωτηθέντες αντιμετώπιζαν την περίοδο της έρευνας πεδίου. Περίπου 70% των μεταναστών και 66% των γηγενών αναφέρθηκαν στη συνολική πώση της κατανάλωσης, είτε επειδή η πελατειακή βάση τους έχει συρρικνωθεί είτε επειδή απλά καταναλώνει λιγότερο. Οι μετανάστες, ειδικότερα (το 16%), αναφέρθηκαν στη μείωση των ομοεθνών πελατών τους όχι απλά λόγω υποβάθμισης των εισοδημάτων, ανεργίας ή υποαπασχόλησης, αλλά επίσης εξαιτίας των τάσεων παλιννόστησης ή μετανάστευσης σε άλλες χώρες: λάβαμε τέτοιες απαντήσεις από Αλβανούς, Αιγύπτιους, Ιρακινούς Κούρδους, Κινέζους, με τις (υποκειμενικές) αιτίες να ποικίλουν για κάθε εθνικότητα, αν και άμεσα ή έμμεσα σχετίζονται με την κρίση. Λ.χ., στην τελευταία περίπτωση, όπου η κινέζικη μετανάστευση υπήρξε συνδεδεμένη με το εμπόριο (κυρίως χονδρική ετοιμο ενδύματος) και την παγκόσμια εξαγωγική επέκταση της κινέζικης οικονομίας, ως αιτίες αναφέρθηκαν η γενική πώση της κατανάλωσης στην Ελλάδα, ο ανταγωνισμός στον κλάδο και η έλλειψη ρευστότητας στην αγορά. Μία (μάλλον αυθαίρετη) εκτίμηση της «φυγής» μάς δόθηκε από εκπρόσωπο κινέζικης εφημερίδας της Αθήνας, με βάση τη μείωση των εσόδων της:

Από το 2009, ο κόσμος [οι Κινέζοι] έχουν αρχίσει να φεύγουν... Πιστεύω ότι περίπου οι μισοί θα πρέπει να έχουν κλείσει μέχρι σήμερα... Θα ήθελα η κινέζικη κοινότητα να γίνεται όλο και μεγαλύτερη,

όχι όλο και μικρότερη...Γιατί δουλεύω σε εφημερίδα κι επηρεάζει τόσο το αναγνωστικό μας κοινό όσο και τις διαφημίσεις, που είναι το βασικό μας εισόδημα.

ΣΧΗΜΑ 1
Βασικά προβλήματα της τελευταίας διατίας
(πολλαπλές απαντήσεις)

*παλιννόστηση μεταναστών, έξοδος γηγενών προς τα προάστια.

Στα γενικότερα προβλήματα ρευστότητας και παγώματος της αγοράς αναφέρεται σημαντικό ποσοστό των ερωτηθέντων, ιδιαίτερα των γηγενών (71%, σε σύγκριση με το 45% των μεταναστών), οι οποίοι γίνονται περισσότερο συγκεκριμένοι σχολιάζοντας την απροθυμία των τραπεζών για την παροχή επιχειρηματικών δανείων, τα αλυσιδωτά αποτελέσματα της κατάρρευσης του κατασκευαστικού κλάδου, ή το γεγονός ότι όλο και περισσότεροι πελάτες αγοράζουν επί πιστώσει ενώ οι προμηθευτές απαιτούν μετρητά. Εκτός από αυτές τις άμεσα οικονομικού χαρακτήρα δυσκολίες, αναφέρθηκαν και προβλήματα που σχετίζονται με τις κρατικές πολιτικές, τη δημόσια διοίκηση και τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς, συμπεριλαμβανομένης της υψηλής φορολογίας, των υψηλών ασφαλιστικών εισφορών και της γραφειοκρατίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η τελευταία, όπως τονίστηκε περισσότερο στις συνεντεύξεις, επιβαρύνει περισσότερο τους μετανάστες, εφόσον ζητήματα αδειοδότησης των επιχειρήσεων

περιπλέκονται με τις διαδικασίες που αφορούν στο νομικό καθεστώς των ιδιοκτητών (βλ. Hatziprokorίου and Frangopoulos, 2013). Ένα τέτοιο παράδειγμα μας δίνει η εμπειρία ενός από τους συνομιλητές μας, σουδανικής καταγωγής με 30 έτη στην Ελλάδα, ο οποίος αναγκάστηκε – λόγω ατυχήματος που δεν του επέτρεπε να λειτουργεί πια το καθαριστήριό του – να αλλάξει δραστηριότητα ξεκινώντας μια επιχείρηση παροχής υπηρεσιών ίντερνετ και τηλεφωνίας. Ωστόσο, η υπαγωγή του στην ειδική κατηγορία άδειας παραμονής για την άσκηση ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας δεν προέβλεπε τέτοια δυνατότητα, με αποτέλεσμα να εκπέσει σε ένα ημι-παράνομο καθεστώς, έχοντας εμπλακεί σε μια εξουθενωτική νομική περιπέτεια που τον έχει οδηγήσει στην απόγνωση:

Όχι, να κλείσεις και ν'ανοίξεις πάλι καθαριστήριο. Δεν γίνεται ν'αλλάξεις επάγγελμα, με τίποτα. Έχω μεγάλο πρόβλημα μ'αυτό το πράγμα, και κρατάνε την άδεια παραμονής μου.... ο Δήμος μού λέει...εμείς το θέμα δεν μπορούμε να το κλείσουμε...αν θέλεις πήγαινε δικαστήριο... Πήγα στο Υπουργείο Εσωτερικών, πήγα στο Δήμο, πήγα στην Περιφέρεια, πήγα σε δικηγόρο, πήγα στο Συνήγορο του Πολίτη... εδώ κάθε υπάλληλος λέει τα δικά του... δεν μπορώ να βρω άκρη... Δεν έχω δουλειά, έπεσε η πελατεία, αλλά αυτό είναι απ' το Θεό. Όμως αυτοί [το κράτος] με σπρώχνουν να κάνω το κακό..., σε βάζουν υποχρεωτικά να κάνεις αμαρτία, να κλέβεις... για να ταΐσεις την οικογένειά σου...

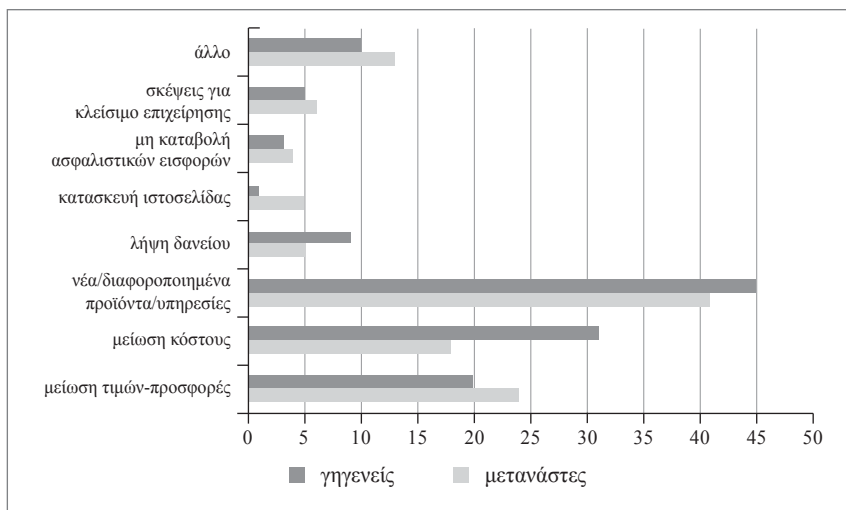
Το Σχήμα 2 συνοψίζει τις απαντήσεις των ιδιοκτητών στην ερώτησή μας σχετικά με τα σχέδια, τις στρατηγικές ή τους τρόπους με τους οποίους οι ερωτηθέντες αντεπεξέρχονται στις δυσκολίες με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωποι. Παρατηρούνται ορισμένες διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο ομάδων. Ενώ η στρατηγική μείωσης του κόστους λειτουργίας φαίνεται να επικρατεί μεταξύ των γηγενών, αντανakλώντας ίσως σχετικά υψηλά περιθώρια κέρδους στο παρελθόν, οι μετανάστες εστιάζουν περισσότερο στη διατήρηση της πελατείας τους μειώνοντας τις τιμές ή κάνοντας ειδικές προσφορές. Παρομοίως, υψηλότερα ποσοστά των γηγενών αναζητούν τρόπους να παρακάμψουν το πρόβλημα της ρευστότητας (14% έλαβαν πρόσφατα δάνειο), ενώ οι μετανάστες τείνουν να επενδύουν στον εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεών τους (8% δημιούργησαν ιστοσελίδα). Τέτοιες πρακτικές σε ορισμένες περιπτώσεις βοηθούν, καθώς επίσης και η δυνατότητα αξιοποίησης, από μέρους των μεταναστών,

των διεθνικών τους δικτύων εκτός Ελλάδας, που ενίοτε μπορεί να αναδειχθούν σε οικονομικό πλεονέκτημα – όπως π.χ. στην περίπτωση ενός συνομιλητή μας από τη Σρι Λάνκα που εμπορεύεται ασιατικά τρόφιμα:

... έχει πέσει 60-70% η δουλειά... πέρσι ήταν πιο πολύ, φέτος ακόμη δεν το ξέρουμε.. πέρσι ήμασταν χάλια. Χρωστάμε εταιρείες [προμηθευτές], τα καταλαβαίνουν κι αυτοί, που είμαι καλός πελάτης, και τ' αφήνουνε λάσκα. Αλλά δύο εταιρείες, που είναι ξάδερφός μου και ο άλλος από την πατρίδα μου... που είναι Γερμανία αυτός, και οι δύο Γερμανία... βάζουν εγγύηση αυτοί [για πίστωση]... Φέρνω πράγματα μόνος μου απ' έξω... με δανεικά από ξάδερφό μου, οικογενειακοί φίλοι... Γερμανία περισσότερο, είναι ξάδερφός μου... Δεν αγοράζω από χονδρική εδώ.

ΣΧΗΜΑ 2

*Βασικές στρατηγικές αντιμετώπισης προβλημάτων
(πολλαπλές απαντήσεις)*

Οι περισσότεροι και στις δύο ομάδες (65% των μεταναστών, 69% των γηγενών) έχουν επίσης εισαγάγει νέα ή διαφοροποιημένα προϊόντα ή / και υπηρεσίες. Στην περίπτωση των μεταναστών, αυτό συχνά συμπίπτει με πολλαπλές δραστηριότητες: ένας στους τέσσερις μετανάστες ασκούν τουλάχιστον μία επιπλέον δραστηριότητα πέ-

ραν της βασικής. Σε συνδυασμό με την προαναφερθείσα πρακτική των ευέλικτων και παρατεταμένων ωραρίων, αυτό μεταφράζεται σε μια ιδιαίτερα βεβαρημένη εργασιακή καθημερινότητα που διαπλέκεται με την οικογενειακή ζωή η οποία προεκτείνεται στο χώρο της επιχείρησης, με έντονη την έμφυλη διάσταση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μιας συννομήτριάς μας από τις Φιλιππίνες, μόνης μητέρας, που διατηρεί κατάστημα εμπορίας γυναικείων ενδυμάτων και αξεσουάρ, κάνοντας παράλληλα επιδιορθώσεις ρούχων, η οποία, αφού διαπραγματεύθηκε μείωση του ενοικίου της, πρόσφατα ξεκίνησε υπηρεσία μεταφοράς χρημάτων:

Εδώ το μαγαζί μου είναι 360 τώρα, παλιά 470, δυο φορές κατέβηκε κάτω, γιατί δε γινότανε... Όταν ήρθα εδώ, εντάξει καλά ακόμα. Ξεκίνησε, κοντεύει τρία χρόνια τώρα ξεκίνησε, έπεσε. Όταν δεν κάνω ράψιμο δεν πάει, θα κλείνω κι εγώ... μετά έχω ράψιμο, εντάξει, βοηθάει. Όμως μετά πρέπει να πολεμήσεις, πώς το λένε. Τότε ήρθε το «Money Gram», κοντεύει δύο χρόνια, πληρώνω το ενοίκιο μου... τώρα... πληρώνω το ενοίκιό μου, με το ράψιμο πληρώνω το ΤΕΒΕ μου... Όμως τώρα έχει τρία χρόνια, πόσο έχει, βάλανε φόρο [επιτηδεύματος]... Όμως, αν κλείσω εγώ, με τα παιδιά τι θα κάνω, πού να βρω δουλειά, να καθαρίζω σπίτια, ποιος να κοιτάξει τα παιδιά μου. [Είναι] εδώ μαζί μου, το σπίτι είναι πάνω [στην ίδια πολυκατοικία]... πάει επάνω ο γιος μου [να διαβάσει], το μικρό εδώ μαζί μου...

Οι δυσχέρειες είναι τόσο σοβαρές ώστε ορισμένοι ερωτηθέντες δήλωσαν ότι δεν ήταν σε θέση να καταβάλουν τις ασφαλιστικές τους εισφορές στον ΟΑΕΕ για χρονικό διάστημα άνω των δύο μηνών (6,3% των μεταναστών, 4,6% των γηγενών). Επιπλέον, κάποιοι αποκάλυψαν ότι είχαν πρόσφατα αναγκαστεί να απολύσουν υπαλλήλους (4,8% και 7,7%, αντίστοιχα), αν και περισσότεροι από τους μισούς παραδέχθηκαν ότι διατηρούν άτυπα απασχολούμενο προσωπικό (59% και 52,5%), κυρίως συμβοηθόντα μέλη των οικογενειών τους. Τέλος, ένα όχι αμελητέο ποσοστό εξέταζαν σοβαρά το ενδεχόμενο να κλείσουν την επιχείρησή τους (9,5% και 7,7%). Επιστρέφοντας στους τόπους της έρευνας πεδίου ένα χρόνο μετά, παρατηρήσαμε ότι ορισμένες από αυτές δυστυχώς κλείσανε, αν και δεν είμαστε σε θέση να κρίνουμε κατά πόσο κάτι τέτοιο ενδέχεται να αποτελεί συγκυριακό φαινόμενο, δεδομένης της χαμηλής βιωσιμότητας αρκετών μικρών επιχειρήσεων μεταναστών ακόμη και στην εποχή πριν από την κρίση.

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ

Είδαμε, νωρίτερα, ότι η ροπή των μεταναστών προς την αυτοαπασχόληση και τη δημιουργία επιχειρήσεων φαίνεται να εντείνεται την περίοδο ακριβώς που ξετυλίγεται η κρίση και που σημειώνεται σημαντική πτώση της επιχειρηματικής δραστηριότητας.⁹ Την ίδια περίοδο, φυσικά, εκτινάσσεται η ανεργία, επιβαρύνοντας περισσότερο τους μετανάστες. Σύμφωνα με στοιχεία των ΕΕΔ, από το 2009 κι έπειτα τα ποσοστά ανεργίας του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού ξεπερνούν αυτά του γηγενούς, με το χάσμα να διευρύνεται όσο η κρίση βαθαίνει: από 8,3% για τους γηγενείς και 7,6% για τους αλλοδαπούς το πρώτο τρίμηνο του 2008, το ποσοστό ανεργίας ανήλθε, στις αρχές του 2013, σε 26,2% και 40,2%, αντίστοιχα. Ωστόσο, οι δύο αυτές τάσεις δεν είναι δυνατό να συσχετιστούν. Δεν επιτρέπουν, δηλαδή, τα επίσημα στοιχεία, βέβαιο συμπέρασμα, σχετικά με το αν και κατά πόσο η αύξηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των μεταναστών υποκινείται από την απουσία άλλων ευκαιριών απασχόλησης εξαιτίας της κρίσης, ή αν απλά εκφράζει τη συνέχεια κι επισημοποίηση τάσεων και πρακτικών που είχαν ήδη δρομολογηθεί τα προηγούμενα χρόνια. Αν και συναντήσαμε αρκετές περιπτώσεις όπου οι συνομηλτές μας άνοιξαν την επιχείρησή τους ως διέξοδο στην ανεργία τους, η μελέτη μας επιβεβαιώνει την ποικιλία αρχικών κινήτρων και επιχειρηματικών πρακτικών που εντοπίζουν άλλες έρευνες (Labrianidis and Hatziprokopiou, 2010· Piperopoulos, 2010· Liargovas and Skandalis, 2012· Skandalis, 2012), οδηγώντας μας περισσότερο προς τη δεύτερη υπόθεση. Διατηρούμε ωστόσο μία επιφύλαξη, εφόσον αναφερόμαστε σε διαδικασίες ρευστές και φαινόμενα υπό διαμόρφωση: άλλωστε, η κρίση είναι ακόμη εδώ. Μια τέτοια επιφύλαξη, ωστόσο, δεν αφορά μόνο στις εξελίξεις που έπονται, αλλά και σε αυτές που προηγήθηκαν, διαμορφώνοντας σε κάποιο βαθμό το σημερινό πλαίσιο: η κρίση αποτελεί σίγουρα ρήξη και σημείο καμπής, αλλά δεν εμφανίστηκε στο κενό. Κοιτώντας πίσω, και σε αντιστοιχία με τις ερμηνευτικές παραμέτρους που συζητήθηκαν στην αρχή, θα μπορούσαμε να δια-

9. Π.χ. πέρα από το κλείσιμο πολλών επιχειρήσεων από την αρχή της κρίσης, πρόσφατες μελέτες με «επενδυτικό» προσανατολισμό, παρατηρούν σημαντική πτώση στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων (Endeavor Greece, χωρίς ημερομηνία), ή διαπιστώνουν αύξηση των εγχειρημάτων που συγκατελέγονται στη λεγόμενη «επιχειρηματικότητα ανάγκης», σε βάρος της «επιχειρηματικότητας ευκαιρίας», με αμφίβολη βιωσιμότητα (Ιωαννίδης, 2013).

κρίνουμε τουλάχιστον τρία αλληλοεπικαλυπτόμενα επίπεδα συνέχειας, τρεις επιμέρους «κρίσεις» που, αν και ξεκίνησαν νωρίτερα από τη σημερινή, συναρτώνται πλέον με τη συντριπτική δυναμική της.

Η πρώτη τέτοια «κρίση» συνδέεται με την ερμηνευτική παράμετρο σχετικά με την εμπειρία της μετανάστευσης προς την Ελλάδα. Θα μπορούσε να περιγραφεί ως η «μεταναστευτική κρίση» της χώρας, όχι τόσο αναφορικά με τις τάσεις της μετανάστευσης και των σχετικών με αυτή φαινομένων, αλλά κυρίως με τη διαχείρισή τους από τις ελληνικές κυβερνήσεις από τη δεκαετία του 1990. Ακόμη και αν η μαζική εισροή μεταναστών, κυρίως από χώρες των Βαλκανίων (πρωταρχικά την Αλβανία), βρήκε τον κρατικό μηχανισμό εντελώς απροετοίμαστο, η μετέπειτα αντιμετώπισή του, που συνδύασε την καταστολή με διαδοχικές νομομοποιήσεις, κληροδότησε σοβαρό έλλειμμα στην κατεύθυνση μιας μακρόπνοης πολιτικής, ικανής να εξισορροπήσει τις διαδικασίες εγκατάστασης των μεταναστών με κάποια φροντίδα για την κοινωνική συνοχή, αφήνοντας πληθώρα ζητημάτων ανοιχτά. Έτσι, οι «δυνάμεις της αγοράς», όσο η ζήτηση για τη μεταναστευτική εργασία παρέμενε αυξημένη, κυρίως χάρη στις θυσίες και την προσαρμοστικότητα των ίδιων των μεταναστών, και παράλληλα με περιορισμένα και αποσπασματικά μέτρα για τον εξορθολογισμό του θεσμικού πλαισίου, οδήγησαν σε μια βραχύβια περίοδο «εξομάλυνσης», στη διάρκεια της περασμένης δεκαετίας. Αυτή, ωστόσο, ανατράπηκε βίαια εν μέσω των εξελίξεων των τελευταίων ετών,¹⁰ στις οποίες το κράτος στάθηκε ανήμπορο ή απρόθυμο να ανταποκριθεί ρεαλιστικά, προσκρούοντας σε δισταγμούς βασισμένους σε ιδεολογήματα περί πολιτικού κόστους, αλλά και στις πιέσεις της ΕΕ για φύλαξη των εξωτερικών συνόρων και καταπολέμηση της παράτυπης μετανάστευσης. Σε αυτό το πλαίσιο, τα ζητήματα που αφορούν στους ήδη εγκατεστημένους μετανάστες περιπλέκονται με αυτά των νεοεισερχομένων, ενώ το κέντρο της Αθήνας ανα-

10. Ως τέτοιες εξελίξεις αναφέρουμε τουλάχιστον τρεις. Πρώτον, η «ενηλικίωση» της πρώτης γενιάς μεταναστών, αρκετοί από τους οποίους συμπλήρωναν 20 και πλέον χρόνια στην Ελλάδα, χωρίς ωστόσο να έχουν αποκτήσει στην πλειονότητά τους σταθερό και ασφαλές καθεστώς παραμονής, και χωρίς τη δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής. Δεύτερον, η είσοδος της λεγόμενης «δεύτερης γενιάς» στο προσκήνιο, χωρίς πρόσβαση στην ελληνική ιθαγένεια. Τρίτον, η μετατόπιση των μεταναστευτικών οδών στην Ευρώπη προς και διά της Ελλάδας μέσω Τουρκίας, χωρίς μέριμνα για τις προκλήσεις της διερχόμενης μετανάστευσης και του ασύλου, σε μια εποχή που η νομομοποίηση δεν αποτέλεσε επιλογή, ενώ η πλειονότητα των νεοαφιχθέντων συγκεντρώνεται στην Αθήνα.

δεικνύεται ως η επιτομή του «μεταναστευτικού προβλήματος» της χώρας. Η κρίση γίνεται άλλοθι για την πραγμάτωση του επιχειρήματος ότι «η χώρα δε χωράει άλλους μετανάστες» σε επίσημη πολιτική.

Η δεύτερη «κρίση» συνδέεται με τις ερμηνευτικές παραμέτρους που αφορούν στη διάρθρωση της παραγωγής και της απασχόλησης, ιδιαίτερα στο ρόλο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Πρόκειται για την «κρίση των ΜΜΕ», της «ραχοκοκαλιάς» της ελληνικής παραγωγικής δομής στις μεταπολεμικές δεκαετίες και βασικούς εργοδότες της μεταναστευτικής εργασίας, τα προβλήματα των οποίων έχουν μια προϊστορία περίπου τριάντα χρόνων και σχετίζονται με την έκθεσή τους στον εντεινόμενο διεθνή ανταγωνισμό (Labrianidis et al., 2004). Εδώ ενδιαφέρουν οι προκλήσεις που ο συγκεκριμένος τύπος επιχείρησης αντιμετωπίζει στη μεταβαλλόμενη οικονομική γεωγραφία της Αθήνας. Η τυπική οικογενειακή μικροεπιχείρηση του κέντρου βρέθηκε υπό πολλαπλές πιέσεις, συνδεδεμένες με σειρά οικονομικο-κοινωνικών, χωροταξικών και εθνο-πολιτισμικών μετασχηματισμών. Μέρος των πιέσεων αυτών αφορούν στην αναδιαμόρφωση της σχέσης μεταξύ τοπικού και υπερ-τοπικού, π.χ. σε σχέση με τον ανταγωνισμό και το εμπόριο στην πόλη, ιδίως όσον αφορά στη μετακίνηση μέρους της εμπορικής δραστηριότητας από το κέντρο στην περιφέρεια, αλλά και στη μετατόπιση από μικρής κλίμακας δραστηριότητες σε μεγάλες αλυσίδες, πολυκαταστήματα και εμπορικά κέντρα (Τσίγγανου, 2009· Χατζημηχάλης, 2011· Μαλούτας κ.ά., 2013). Οι εξέλιξεις αυτές δεν προέκυψαν «φυσικά», αλλά συνδέονται εν μέρει με το έλλειμμα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον και τη μεταστροφή της κρατικής παρέμβασης προς όφελος του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου (Χατζημηχάλης, 2011). Έτσι, με την κρίση ολοκληρώνεται η απώλεια της προηγούμενης θέσης της μικροεπιχείρησης του αθηναϊκού κέντρου ως προνομακού συνομιλητή έναντι του κράτους (Τσίγγανου, 2009). Ήδη, στον απόηχο των Ολυμπιακών Αγώνων, οι επιχειρηματίες του κέντρου φαίνεται να αντιλαμβάνονται μονόπλευρα την υποτιθέμενη αδράνεια του κράτους ως σκόπιμη διευκόλυνση ενός οργανωμένου σχεδίου υποβάθμισης της περιοχής, που μεταξύ άλλων περιλαμβάνει την εκεί συγκέντρωση των μεταναστών και των οικονομικών τους δραστηριοτήτων, οι οποίοι θεωρούνται τόσο ανταγωνιστές όσο και απειλή που συναρτάται με την εγκληματικότητα και την ανασφάλεια στην περιοχή (στο ίδιο).

Εύλογα προκύπτει η σημασία της τέταρτης ερμηνευτικής παραμέτρου σχετικά με τα ζητήματα του χώρου, οδηγώντας μας σε αυτό που θα ονομάσουμε «κρίση της πόλης» στην Αθήνα, κυρίως ανα-

φορικά με τις διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και ιδιαίτερα με τη σχέση μεταξύ κοινωνικής κινητικότητας και μετασχηματισμών στη γεωγραφία της κατοικίας. Η προαστιοποίηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια των τεσσάρων τελευταίων δεκαετιών, ιδιαίτερα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, οδήγησε στην απαξίωση των κατοικιών σε ορισμένες περιοχές του κέντρου, αφήνοντας ένα κενό που στη συνέχεια κάλυψαν οι μετανάστες και οι οικογένειές τους (Maloutas, 2004· Arapoglou et al, 2009· Kandyliis and Kavoulakos, 2011· Μαλούτας, 2013). Ως αποτέλεσμα, η «παραδοσιακή» κοινωνική ανάμειξη που διαμορφώθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με σχετικά χαμηλά επίπεδα κοινωνικού διαχωρισμού και υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης, αντικαταστάθηκε σταδιακά από μια κοινωνικο-εθνοτική σύνθεση που χαρακτηρίζεται από σοβαρές ανισότητες (Αράπογλου κ.ά., 2009· Kandyliis and Kavoulakos, 2011). Ωστόσο, παρά τις σχετικές συγκεντρώσεις συγκεκριμένων ομάδων σε συγκεκριμένες συνοικίες, οι περιοχές που βρέθηκαν στο επίκεντρο αυτών των μετασχηματισμών ούτε κυριαρχούνται από κάποιες ομάδες μεταναστών, ούτε οι μετανάστες αποτελούν συνολικά την πλειονότητα των κατοίκων, σε πλήρη αντίθεση με την κυρίαρχη ρητορική περί «γκέτο». Παρ'όλ'αυτά, η διάρθρωση και χωρική αποτύπωση των ανισοτήτων στην Αθήνα φαίνεται να τροφοδοτεί τη σύγκρουση και τον ανταγωνισμό στο πεδίο του αστικού χώρου, που τα τελευταία χρόνια περιλαμβάνει ανοιχτές ρατσιστικές κινητοποιήσεις κατά των μεταναστών (Αράπογλου κ.ά., 2009· Kandyliis and Kavoulakos, 2011).

Κλείνοντας, αξίζει να σημειώσουμε ορισμένα περιφερειακά ζητήματα που ανέδειξε η έρευνα και που συνθέτουν επιπρόσθετα το πλαίσιο ανάπτυξης της ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας των μεταναστών στην Αθήνα της κρίσης. Καταρχήν, η ηγεμονική πρόσληψη του ανταγωνισμού από τους μικροεπιχειρηματίες της μελέτης που προαναφέρθηκε έχει «εθνοτικά» χαρακτηριστικά με ποικίλες διαβαθμίσεις. Αφενός, ορισμένοι γηγενείς καταστηματάρχες αναπαράγουν τον κυρίαρχο ξενοφοβικό λόγο, άμεσα ή έμμεσα, θεωρώντας τους μετανάστες ως εισβολείς (π.χ. στους Αμπελοκήπους ακούσαμε ότι «κλείνουν όλα τα μαγαζιά και ανοίγουν οι Φιλιππινέζοι, σιγά-σιγά θα μας διώξουν»), ή υπαίτιους της υποβάθμισης της γειτονιάς (χαρακτηριστικό σχόλιο στην Κυψέλη, με αναφορά σε υπαρκτά, ενδεχομένως, προβλήματα μικροπαραβατικότητας). Αφετέρου, κάποιοι μετανάστες επιχειρηματίες ενσωματώνουν τον κυρίαρχο λόγο όταν πρόκειται για άλλες εθνότητες (π.χ. για την πα-

ραβατικότητα υπεύθυνοι είναι «οι μαύροι» για τους βαλκάνιους επιχειρηματίες της Κυψέλης, ή «οι Νιγηριανοί» για Αφρικανούς άλλων εθνικοτήτων στο Μεταξουργείο). Αν και πρόκειται για «εξωοικονομικές» παραμέτρους, είναι εμφανή η συγκυρία και το πλαίσιο της κρίσης, όπου ο ρατσιστικός λόγος επικρατεί ως επίσημη ρητορική, η οποία, την εποχή της έρευνας πεδίου, βρισκόταν στο αποκορύφωμά της, εντοπίζοντας την ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα των μεταναστών σε μια (παρα)φιλολογία για το «παρεμπόριο» (βλ. κυρίως μετανάστες μικροπωλητές) και τις επιπτώσεις του.

Ταυτόχρονα, η γενικευμένη καθημερινή πρακτική των επιχειρήσεων «σκούπα» του Ξένιου Δία επηρέασε αρνητικά τη λειτουργία πολλών επιχειρήσεων μεταναστών, είτε άμεσα (με απευθείας ελέγχους στα μαγαζιά) είτε, κυρίως, έμμεσα (όπως μας είπαν ορισμένοι, φοβίζοντας τους μετανάστες πελάτες τους που λόγω της έντονης αστυνομικής παρουσίας «δεν κυκλοφορούν», ιδίως στην Κυψέλη και το Μεταξουργείο). Την ίδια περίοδο, άλλωστε, η παράλληλη και αλληλοτροφοδοτούμενη έξαρση της επιθετικότητας της Χρυσής Αυγής (τότε ακόμη στο θεσμικό απυρόβλητο), είχε επεκταθεί και σε καταστροφές καταστημάτων μεταναστών, για τις οποίες ανησυχούσαν ορισμένοι συνομιλητές μας (π.χ. στην Κυψέλη:

...Πατησίων και κάτω... είχα κλείσει προχθές λίγο μαγαζί, άκουσα έχουνε κάτι εδώ, έρχεται η Χρυσή Αυγή..., για να μη γίνει καμιά φασαρία».

Η ένταση αυτή της παρουσίας του κράτους (καταστολή, παρενοχλήσεις, ανοχή στη ρατσιστική βία) βρίσκεται σε αντίφαση με την αντίστοιχα έντονη απουσία του από άλλα πεδία παρέμβασης, όπως αυτά της ρύθμισης της αγοράς, της προστασίας της μικροεπιχειρηματικότητας και των αποτελεσματικών ελέγχων για τον περιορισμό της παραοικονομίας. Αν η δεύτερη γίνεται αισθητή σχεδόν εξίσου από γηγενείς και μετανάστες συνοικιακούς καταστηματάρχες, σε μια εποχή που αμφότεροι παλεύουν να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες ενός ολοένα και δυσμενέστερου οικονομικού περιβάλλοντος, η πρώτη εγκαθιδρύει ένα ιδιαίτερα ασφυκτικό πλαίσιο για τους μετανάστες, επιβαρυνόμενο, επιπλέον, από τα ανεπίλυτα προβλήματα του θεσμικού τους καθεστώτος. Στο πλαίσιο αυτό είναι δυνατόν να ερμηνευθεί η κινητοποίηση στην οποία αναφερθήκαμε στην εισαγωγή, όπου αποκρυσταλλώνονται οι τρέχουσες συνθήκες που καθορίζουν την οικονομική αυτονομία των μεταναστών στην Αθήνα της κρίσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αράπογλου, Β., Καβουλάκος, Κ.Ι., Κανδύλης, Γ. και Μαλούτας, Θ. (2009). Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση. *Σύγχρονα Θέματα*, 107, σελ. 57-67.
- Βαΐου, Ντ., Καλαντίδης, Α. και Λυκογιάννη, Ρ. (2007). Μετανάστευση, φύλο, αστικός χώρος: αναζητώντας τις αλληλοτομές τριών προσεγγίσεων στην Αθήνα, *Γεωγραφίες*, 13, σελ. 55-65.
- Ιωαννίδης, Στ. (2013). Η επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα 2011-2012: Η εξέλιξη των δεικτών της επιχειρηματικότητας στη διάρκεια της κρίσης. Αθήνα: IOBE, http://www.iobe.gr/docs/research/RES_02_31012013REP_GR.pdf (προσπελάστηκε 23.05.2014).
- Λιανός, Θ., Ψειρίδου, Α. (2008). Επιχειρηματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα. Στο Τ. Καβουνίδη, Α. Κόντης, Θ. Λιανός και Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρία, πολιτικές, προοπτικές*, Τόμος Α' (σελ. 210-227). Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.
- Μαλούτας, Θ. (2013). Η υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και οι επιλογές περιοχής κατοικίας από τα υψηλά και μεσαία στρώματα. Στο Θ. Μαλούτας, Γ. Κανδύλης, Μ. Πέτρου, Ν. Σουλιώτης (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα* (σελ. 29-51). Αθήνα: ΕΚΚΕ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Μαλούτας, Θ., Κανδύλης, Γ., Πέτρου, Μ. και Σουλιώτης, Ν. (επιμ.) (2013). *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Μαυροματίης, Γ. (2008). Μορφές εθνοτικής επιχειρηματικότητας της Αθήνας. Στο Τ. Καβουνίδη, Α. Κόντης, Θ. Λιανός και Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρία, πολιτικές, προοπτικές*, Τόμος Α' (σελ. 228-247). Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.
- Πολύζου, Ι. (2011). Εθνοτικό εμπόριο στο κέντρο της πόλης: η περίπτωση του κινέζικου εμπορίου στο Μεταξουργείο. Στο *Μεταλλασσόμενοι χαρακτήρες και πολιτικές στα κέντρα πόλης, Αθήνας και Πειραιά*, Έκθεση Ερευνητικού Έργου, ΥΠΕΚΑ, Β' Φάση (σελ. 333-339). Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.
- Πολύζου, Ι. (2014). Μεταναστευτικές διαδρομές και χωροκοινωνικές μεταλλαγές στην Αθήνα. Η περίπτωση των Κινέζων εμπόρων στο Μεταξουργείο (Παρουσίαση διδακτορικής διατριβής). *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143, <http://www.grsr.gr/index.php/ekke/article/view/130/141> (προσπελάστηκε 5/3/2015).
- Τσίγκανου, Ι. (2009). Επιχειρηματικότητα, κίνδυνοι και ανταγωνισμοί στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας. Στο Χ. Βαρουξή, Ν. Σαρής, Α. Φραγκίσκου (επιμ.), *Οφείλεις μετανάστευση και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα* (σελ. 225-247). Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2011, 19 Δεκεμβρίου). Το δημόσιο έλλειμμα σχεδιασμού για την πόλη. *Εφημερίδα Εποχή*.

Ξενόγλωσση

- Barrett, G.A., Jones, T.P. and McEvoy, D. (1996). Ethnic minority business: theoretical discourse in Britain and North America. *Urban Studies*, 33, pp. 783-809.

- Baycan-Levent, T. and Nijkamp, P. (2009). Characteristics of migrant entrepreneurship in Europe. *Entrepreneurship and Regional Development*, 21 (4), pp. 375-397.
- Bonacich, E. (1973). A theory of middleman minorities. *American Sociological Review*, 38, pp. 583-594.
- Cavounidis, J. (2006). Labour market impact of migration: employment structures and the case of Greece. *International Migration Review*, 40 (3), pp. 635-660.
- Endeavor Greece (χ.χ.). Entrepreneurship and Investment Opportunities in Greece Today. Athens: Endeavor Greece, <http://www.endeavor.org.gr/sites/default/files/images/upload/Endeavor%20Greece%20%20Entrepreneurship%20and%20Investment%20Opportunities.pdf> (προσπελάστηκε 01.07.2014)
- Halkias, D., Harkiolakis, N., Thurman, P., Rishi, M., Economou, L., Caracatsanis, S. M. and Akrivos, P.D. (2009). Economic and social characteristics of Albanian Immigrant Entrepreneurship in Greece. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 14 (2), pp. 143-164.
- Hatziprokopiou, P. and Frangopoulos, Y. (2013). Immigrants' entrepreneurship in Greece at times of crisis: ambivalent paths and the persistence of institutional barriers. In Ramadani V., Schneider R.C. (ed.), *Entrepreneurship in the Balkans: Diversity, support and prospects* (pp. 171-197). Heidelberg & New York: Springer.
- Kandylis, G. and Kavoulakos, K.I. (2011). Framing urban inequalities: racist mobilization against immigrants in Athens. *The Greek Review of Social Research*, 136, C', Athens: EKKE, pp. 157-176.
- King, R. (2000). Southern Europe in the changing global map of migration. In King R., Lazaridis G. and Tsardanidis Ch. (eds), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe* (pp. 1-26). London: Macmillan Press.
- Kloosterman, R. and Rath, J. (2002). Working on the Fringes. Immigrant Businesses, Economic Integration and Informal Practices. In *Marginalisering eller Integration. Invandrades foretagande I svensk retorik och praktik* (pp. 177-188). Stockholm: NUTEK.
- Kloosterman, R. and Rath, J. (2003). Introduction. In Kloosterman R., Rath J. (eds), *Immigrant Entrepreneurs: Venturing Abroad in the Age of Globalisation* (pp. 1-16). Oxford: Berg.
- Kloosterman, R. and Rath, J. (2001). Immigrant Entrepreneurs in Advanced Economies: Mixed Embeddedness Further Explored. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27, pp. 189-201.
- Labrianidis, L. and Hatziprokopiou, P. (2010). Migrant entrepreneurship in Greece: diversity of pathways for emerging ethnic business communities in Thessaloniki. *Journal of International Migration and Integration*, 11, pp. 193-217.
- Labrianidis, L., Lyberaki, A., Tinios, P., and Hatziprokopiou, P. (2004). Inflow of immigrants and outflow of FDI: aspects of interdependence between Greece and the Balkans. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30 (6), pp. 1183-1208.
- Liargovas, P. G. and Skandalis, K. S. (2012). Motivations of migrant entrepreneurship in Greece: a factor analysis approach. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 19 (4), pp. 627-639.
- Light, I. and Gold, S.J. (1999). *Ethnic Economies*. San Diego: Academic Press.
- Maloutas, Th. (2004). Segregation and residential mobility: spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens. *European Urban & Regional Studies*, 11 (3), pp. 195-211.
- Massey, D. (2005). *For Space*. Oxford: Sage.
- Mingione, E. (1995). «Labour market segmentation and informal work in Southern Europe», *European Urban and Regional Studies*, 2 (2), pp. 121-143.

- Mingione, E. (1999). Introduction: immigrant and the informal economy in European cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23 (2), pp. 209-211.
- Morokvasic, M. (1991). Roads to independence: self-employed immigrants and minority women in five European states. *International Migration*, 29 (3), pp. 407-420.
- Nestorowicz, J. (2011). Known knowns and known unknowns of immigrant self-employment: selected issues. *Centre of Migration Research Working Paper Series*, 45/103, Warsaw: CMR University of Warsaw.
- Noussia, A. and Lyons, M. (2009). Inhabiting spaces of liminality: migrants in Omonia, Athens. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (4), pp. 601-624.
- OECD (2011). Migrant Entrepreneurship in OECD Countries. In *International Migration Outlook 2011*, OECD Publishing, http://dx.doi.org/10.1787/migr_outlook-2011-8-en, προσπελάστηκε 5/3/2015.
- Pécoud, A. (2005). Les enjeux de l'entrepreneuriat immigré. *Journal of International Migration and Integration*, 6 (3/4), pp. 377-403.
- Pécoud, A. (2012). Immigration, entrepreneuriat et ethnicité. *Métropoles* (online), 11, URL: <http://metropoles.revues.org/4560> (προσπελάστηκε 5/3/2015).
- Petronoti, M. (2010). Weaving threads between the ethnic and the global: African women's entrepreneurial ventures in Athens. *Anthropological Journal of European Cultures*, 19 (2), pp. 129-148.
- Petronoti, M. (2012). Fascination with difference: a note on power relations and body culture in Greece. *Journal of Mediterranean Studies*, 21 (1), pp. 153-174.
- Piperopoulos, P. (2010). Ethnic minority businesses and immigrant entrepreneurship in Greece. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 17 (1), pp. 139-158.
- Piperopoulos, P. and Ikonomu, Th. (2007). Entrepreneurship in ethnic groups. *International Journal of Business and Globalisation*, 1 (2), pp. 272-292.
- Skandalis, K. S. (2012). Immigration and Entrepreneurial Diversification in Contemporary Greece. *Mediterranean Quarterly*, 23 (3), pp. 98-114.
- van Heelsum, A. (2010). *Ethnic entrepreneurship case study: Athens, Greece*. Cities for Local Integration Policy Network, European Foundation for the Improvement of Living & Working Conditions, http://eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/pubdocs/2011/2111/en/1/EF112111EN.pdf (προσπελάστηκε 03.03.2015).
- Volery, T. (2007). Ethnic entrepreneurship: A theoretical framework. In Dana L.P. (ed.), *Handbook of research on ethnic minority entrepreneurship: a co-evolutionary view on resource management* (pp. 30-41). Cheltenham: Edward Elgar.
- Waldinger, R., Aldrich, R., Ward, R., Associates (1990). *Ethnic Entrepreneurs. Immigrant business in industrial societies*. Newbury Park: Sage.
- Werbner, P. (1999). What Colour "Success"? Distorting Value in Studies of Ethnic Entrepreneurship. *The Sociological Review*, 47 (3), pp. 548-579.
- Wilson, K. L. and Portes, A. (1980). An analysis of the Labor Market Experiences of Cubans in Miami. *The American Journal of Sociology*, 86 (22), pp. 295-319.

